

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

УДК 341+34.096+340.13

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-19-43

Kostiantyn Ivangorodsky

*Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

MEMORIAL LEGISLATION OF THE RUSSIA AS OCCUPATION POLICY TOOL: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS*

Part II. Evolution and essence of Russian memorial legislation**

Abstract. *The goal is to analyze the stages of development and the historical and legal essence of the Russian Federation memorial legislation as a tool of the Kremlin's occupation policy, in particular in the Ukrainian territories seized since 2014, with the aim to clarify the legitimating potential of the relevant regulatory and legal acts, establishing the degree of their legal imperfection and historical legal error.*

Scientific novelty. *Russian memorial policy is focused on "anti-Nazi" legislation, in which criminal and administrative articles for the rehabilitation of Nazism, insulting war memory, and denial of "historical truth" repeatedly appeared, were supplemented, and constantly became more brutal. The memorial law of 2014 was the result of V. Putin's personal efforts to "manage" historical interpretations. In 2020, the Kremlin's official historical narrative was enshrined in the Constitution of the Russian Federation. This change in the act of higher legal power for the first time in world practice normatively raised the issue of protection of historical truth by means of the national legal system. In this way, the monopoly of the Russian state on "historical truth" is clearly established. Bringing the memorial legislation of the Russian Federation to the constitutional level was the symbolic step that has equated historical expression with political action.*

The segment of memorial legislation in the Russian Federation also includes relevant measures aimed at censorship of historical memory. Russian humanitarianism characterizes the modern memorial legislation of the Russian Federation quite ambiguously: some researchers are categorically against it, rightly emphasizing the "democratic underdevelopment" of Russia, while another group, on the contrary, fully supports the relevant Kremlin initiatives. The aggressiveness of the Russian memorial legislation contains considerable danger both for the development of historical science in Russia and for the work of professional historians there. In addition to the socio-political context, the memorial legislation of the Russian Federation has a number of significant shortcomings and contradictions in the field of purely legal application. First of all, from the point of view of legal science, the legal regulation in the field of historical research and collective memory is quite questionable.

Conclusions. *Modern Russian memorial legislation is a political phenomenon rather than a legal one, and is aimed at solving the current tasks declared by the Kremlin dictator, as well as at satisfying his neo-imperial delusions. Memorial legislation of the Russian Federation is a political tool for establishing a state monopoly on “historical truth” and reflects the desire of the helmsman of this state to completely control the historical narrative and impose his own historical canon not only on his subjects, but also on neighboring states. This politics of memory is based on the “myth of the war”, which is designed to keep the former Soviet republics and, above all, Ukraine, which is moving further and further to the European Union, from the Russian orbit. Awareness of the specifics of Russian memorial legislation allow, in the end, make it possible to build more efficient model of de-occupation of Ukrainian territories, in particular, in the field of memory policy.*

Keywords: *memorial legislation, the Russian Federation, memory law, historical policy, occupation policy, identity, historical memory.*

Костянтин Івангородський

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

МЕМОРІАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО РФ ЯК ЗАСІБ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ *

Частина II. Еволюція та сутність російського меморіального законодавства **

Анотація. Мета – проаналізувати етапи становлення та історико-правову сутність меморіального законодавства РФ як інструменту окупаційної політики Кремля, зокрема на загарбаних від 2014 р. українських територіях, з метою з'ясування легітимізаційного потенціалу відповідних нормативно-правових актів, встановлення ступеня їхньої правової недосконалості та історико-правової помилковості.

Наукова новизна. Російська меморіальна політика зациклена на «антинацистському» законодавстві, в якому неодноразово з'являлися, доповнювалися та постійно ставали більш жорстокими як кримінальні, так і адміністративні статті за реабілітацію нацизму, наругу над військовою пам'яттю та заперечення «історичної правди». Меморіальний закон 2014 р. став результатом особистих зусиль В. Путіна в бажанні «керувати» історичними інтерпретаціями. У 2020 р. офіційний історичний наратив Кремля був закріплений у Конституції РФ. Ця зміна акту вищої юридичної сили вперше у світовій практиці нормативно порушила питання захисту історичної правди засобами національної правової системи. У такий спосіб однозначно зафіксована монополія російської держави на «історичну правду». Винесення меморіального законодавства РФ на конституційний рівень стало тим символічним кроком, який прирівняв історичне висловлювання та політичну дію.

До сегменту меморіального законодавства в РФ відносяться також відповідні заходи, спрямовані на цензуру історичної пам'яті. Російська гуманітаристика доволі неоднозначно характеризує сучасне меморіальне законодавство РФ: частина дослідників виступає категорично проти, справедливо наголошуючи на «демократичній недорозвиненості» Росії, інша група, навпаки, всіляко підтримує відповідні кремлівські ініціативи. Агресивність російського меморіального законодавства містить неабияку небезпеку як для розвитку історичної науки в Росії, так і для праці тамтешніх професійних істориків. Крім суспільно-політичного контексту, меморіальне законодавство РФ має ряд істотних недоліків і суперечностей у сфері суто правового застосування. Насамперед, з погляду юридичної науки, правове регулювання сфери історичних досліджень і колективної пам'яті є досить сумнівним.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

** Продовження. Початок див.: Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2023. № 1. С. 78–92.

Висновки. Сучасне російське меморіальне законодавство є явищем, радше, політичним, аніж правовим, і спрямоване на вирішення поточних завдань, задекларованих кремлівським диктатором, а також на задоволення його неоімперських марень. Меморіальне законодавство РФ є політичним інструментом для встановлення державної монополії на «історичну правду» та відображає прагнення керманіча цієї держави цілковито контролювати історичний наратив і нав'язувати власний історичний канон не лише своїм підданам, але й сусіднім державам. В основі цієї політики пам'яті лежить «міф про війну», котрий покликаний тримати в російській орбіті колишні радянські республіки й передусім Україну, котра все більше віддаляється в бік Євросоюзу. Усвідомлення специфіки російського меморіального законодавства дозволить, зрештою, ефективніше побудувати модель деокупації українських територій, зокрема, й у сфері політики пам'яті.

Ключові слова: меморіальне законодавство, РФ, закон про пам'ять, історична політика, окупаційна політика, ідентичність, історична пам'ять.

Постановка проблеми. Неспровокований агресивний напад РФ на Україну 24 лютого 2022 р. багато в чому зумовлений путінською політикою пам'яті, свідченням чому стала сумнозвісна «історична лекція» керманіча Кремля за кілька годин до вторгнення. Поверховість історичних знань і суджень В. Путіна неодноразово відзначалася істориками всіх країн світу, що втім не заважає російському диктатору нав'язувати власне бачення минулого своїм громадянам. Реалізація подібної історичної політики суттєво позначилася й на рівні її законодавчого утвердження, насамперед у тих нормативно-правових актах, що іменують «законами про пам'ять». Основоположним їхнім компонентом є «міф війни», згідно якого здобута Перемога у Другій світовій війні нівелює і сталінські, і путінські злочини проти людяності, робить «ялтинський» післявоєнний світовий порядок недоторканим і «сакральним», а отже, начебто, легітимізує неоімперські амбіції Путіна на володіння усіма колишніми радянськими республіками (насамперед, звісно, Україною) та відновлення безпосереднього контролю за країнами Східної та Центральної Європи. Вже з 2014 р., після анексії Криму, стало неприкритим фактом, що «міф про війну» є неодмінною складовою пропагандистської кампанії з виправдання путінської агресії проти України та основою для меморіального законодавства РФ, яке за останнє десятиліття перетворилося на інструмент кремлівської окупаційної політики відносно загарбаних українських територій.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика, що досліджується у статті, поки не має помітної історіографічної рефлексії, передусім в межах української гуманітарної науки. Як відзначалося у попередній частині пропонованої студії, певною мірою вона стала об'єктом наукового зацікавлення російських дослідників – як істориків, так і правознавців. Зокрема, звертають на себе увагу напрацювання щодо російського меморіального законодавства О. Головашиної, А. Дорської, А. Дорського, І. Задорожної, Н. Копосова, І. Курілли, А. Семеннікова¹. Варто відзначити також дотичні до теми дослідження європейських учених².

¹ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность*. 2021. № 2; Дорская А., Дорский А. Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1; Копосов Н. Память строгого режима: история и политика в России. Москва: НЛЮ, 2011; Korosov N. Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia. Cambridge University Press, 2018; Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблишер, 2022; Семенников А., Задорожная И. Мемориальное законодательство России: теория и практика. *Вестник военного права*. Москва, 2021. № 2.

² Baranowska G., Wójcik A. In defence of Europe's memory laws. *Eurozine*. 2017. URL: <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws/>; Gliszczynska A. Law and Memory. *VerfBlog*. 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/law-and-memory>. doi: 10.17176/20180104-103227; Heinze E. Should governments butt out of history? *MELA (Memory Laws in European and Comparative Perspective)*. 2022. URL: <https://melaproject.org/blog/540/>; Soroka G., Krawatzek F. Nationalism, Democracy, and memory laws. *Journal of Democracy*. Washington, 2019. Vol. 30, no. 2; Wójcik A. Memory Laws and Security. How memory laws interact with various understanding of «security». *Respublica*. 2017. URL: <https://publica.pl/teksty/wojcik-memory-laws-and-security-62685.html>.

Мета – проаналізувати етапи становлення та історико-правову сутність меморіального законодавства РФ як інструменту окупаційної політики Кремля, зокрема на загарбаних від 2014 р. українських територіях, з метою з'ясування легітимізаційного потенціалу відповідних нормативно-правових актів, встановлення ступеня їхньої правової недосконалості та історико-правової помилковості.

Виклад основного матеріалу. Першим спеціальним меморіальним актом в РФ став Федеральний закон від 5 травня 2014 р. № 128-ФЗ «Про внесення змін в окремі законодавчі акти РФ», що призвело до появи того ж року ст. 354.1 Кримінального кодексу РФ (далі – ККРФ) «Реабілітація нацизму»³. Втім нормативно-правові документи подібного спрямування приймалися російським парламентом і до того. Зокрема, до таких можна віднести Закони від 13 березня 1995 р. (№ 32-ФЗ) «Про дні воїнської слави (переможні дні) Росії» (в редакції від 3 серпня 2018 р. «Про дні воїнської слави та пам'ятні дати Росії») та від 19 травня 1995 р. (№ 80-ФЗ) «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Загалом, у 1990-х рр. Б. Єльцин та його уряд проводили політику пам'яті, яка значною мірою була натхненна західною моделлю. Такий підхід поєднував вшанування пам'яті Голокосту з антикомунізмом і культом національної спадщини, що слугувало противагою негативній оцінці радянської системи. Однак ця політика провалилася через брак ресурсів і довіри з боку населення⁴.

З появою авторитарного режиму Путіна, як ми могли побачити раніше, політика пам'яті в РФ набула іншого спрямування. Замість того, щоб подолати комуністичне минуле, цей режим почав пропагувати «культ війни» як основоположної події в історії Росії, з метою відбілити радянське минуле, зокрема масові сталінські злочини. Одна з основних складових цього культу – уявлення про ялтинський післявоєнний політичний порядок, який легітимізує неоімперські амбіції Путіна і водночас змушує більшість східноєвропейських країн виступати проти такої «ідеології». Режим Путіна, мімікуючи під європейське меморіальне законодавство, теж, начебто, прийняв спадщину антифашизму, але зображує всі «антиросійські сили», включно з «історичним Заходом», як профашистські та нацистські. Це теж нагадує сталінську пропаганду, коли кожного, хто наважувався критикувати комунізм, негайно називали фашистом.

Химерність путінської меморіальної політики засвідчує його прохолодне ставлення до «жовтневої революції» 1917 р. Зокрема, 29 грудня 2004 р. він підписав закон «Про внесення змін до статті 1 ФЗ № 32 “Про дні воїнської слави Росії”», відповідно до якого 7 листопада (день, коли в СРСР святкували більшовицький переворот, тобто так звану «жовтневу революцію») втратило попередній «святковий» статус, але стало «днем воїнської слави Росії» – «днем проведення військового параду на Червоній площі в місті Москва на ознаменування 24-ї річниці жовтневої революції (1941 р.)». Натомість стаття 2 цього ж закону встановлювала нове свято – «4 листопада – День народної єдності». С. Рожнева вважає, приміром, що у такий спосіб «голова держави реконструював політику пам'яті відносно святкового дня 7 листопада, бо він залишився пам'ятним днем, смисл і значення якого росіяни могли визначати для себе самостійно, згадуючи або події жовтня 1917 р., або заявлений владою День воїнської слави»⁵.

Безпосередня передісторія російського закону про пам'ять 2014 р., відомого також як «закон Ярової» (Ірина Яровая – на той момент депутат Державної Думи РФ –

³ УК РФ Стаття 354.1. Реабилитация нацизма. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598.

⁴ Kopolov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1. doi:10.1177/0888325420950806. P. 283.

⁵ Рожнева С. Политика Президента РФ как фактор трансформации исторической памяти об Октябрьской революции 1917 года в современной России. *XX век и Россия: общество, реформы, революции* [Электронный ресурс]. Вып. 6. Самара, 2018. URL: <http://sbornik.libsmr.ru>. С. 48.

запропонувала його проєкт), сягає російсько-естонського конфлікту, що почався після перенесення «Бронзового солдата» (меморіалу радянським «воїнам-визволителям») з центру Таллінна на військовий цвинтар у 2007 р.⁶. Цей епізод підбадьорив російських націоналістів, які прагнули запровадити нове законодавство, яке б заборонило «образи Перемоги». Саме на тлі антиестонської істерії й зародилася ідея законодавчо заборонити «реабілітацію нацизму», але щодо питання, як саме це зробити, виникли суперечності⁷. Отже, поступова криміналізація радянської комуністичної спадщини глибоко шокувала російський режим, який аж ніяк не був готовий до подібної полеміки⁸.

Війна 2008 р. з Грузією ще більше сприяла радикалізації путінської політики пам'яті, а кремлівський режим різко зайняв агресивну позицію щодо Заходу в міжнародних відносинах і прийняв кілька репресивних законів, що запроваджували цензуру в Інтернеті, обмежували свободу зібрань, забороняли «образу релігійних почуттів» і «заперечення традиційних сімейних цінностей». Логічним продовженням цієї політики став закон про криміналізацію контрспогадів про війну. Хоча урядові експерти залишалися критичними до законопроекту (перша версія якого була внесена до Думи ще в травні 2009 р.) через його нечіткість, все ж він був прийнятий після анексії Криму в 2014 р. На думку Н. Копосова, це засвідчило те, що «міф про війну» був неодмінною складовою пропагандистської кампанії з виправдання путінської агресії проти України⁹. На це вказує і поспіх, з яким приймався «закон Ярової»: 4 квітня був прийнятий у першому читанні, 23 квітня – відразу у другому та третьому читаннях, 29 квітня схвалений Радою Федерації, а вже 5 травня (за місяць після початку процедури) – підписаний президентом. Крім іншого, стаття 354.1 передбачає кримінальну відповідальність за «поширення навмисно неправдивих [*«заведомо ложных»*] відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», тобто використовує те саме формулювання, на підставі якого в радянську епоху відправляли до таборів інакодумців¹⁰. Тобто, політизація історії в РФ призвела до того, що компроміс відносно минулого став для Москви вже просто непотрібним. Прикладом цього стало якраз прийняття закону про пам'ять у 2014 р.¹¹.

Вже на початку 2010-х рр., до прийняття основного меморіального закону, було очевидно, що проєкти останнього, подані до Думи, були етнопопулістськими, чим характеризувалася вся «нова» путінська ідеологія. Остання маніпулює уламками минулого, що втратили поміж собою зв'язок, і підкоряє наукове вивчення історії суб'єктивним та емоційним реконструкціям, прихованих в обгортку народної пам'яті. Від початку путінський режим ґрунтує свою легітимність на минулому, одночасно імперському та радянському, прагнучи стерти між ними відмінності, нав'язуючи непеєднувані ідеї, заради створення образу «великої держави». З одного боку, хоч і «суверенна», але демократія, з іншого – культ «національної винятковості», а в дійсності лише «практичний презентизм» – тобто, політика, позбавлена будь-якого проєкту майбутнього¹². Навіть російські правознавці чудово усвідомлюють, що, «попри сучасний стан історичної науки (так звана «демократизація історії») та ставлення до неї суспільства», прийняття в РФ меморіального

⁶ Mälksoo M. *The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold Security Imaginaries*. London: Routledge, 2010. P. 106–116.

⁷ Копосов Н. Память в законе. *Русский журнал*. 2014. URL: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>.

⁸ Laruelle M. *Negotiating History. Memory Wars in the Near Abroad and Pro-Kremlin Youth Movements*. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. Washington, 2011. Vol. 19, no. 3. P. 237.

⁹ Kopusov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1. doi:10.1177/0888325420950806. P. 284.

¹⁰ Миллер А. Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов. *История, память, политика*: зб. ст. / упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 239.

¹¹ Soroka G. *The Politics of the Past: Polish-Soviet and Polish-Russian Efforts at Historical Reconciliation*. *Problems of Post-Communism*. 2021. doi: 10.1080/10758216.2020.1844023. P. 11.

¹² Копосов Н. Память строгого режима: история и политика в России. Москва: НЛЮ, 2011. С. 258–259.

законодавства стало лише одним із інструментів, за допомогою яких російська влада легітимізує себе перед населенням¹³.

Загалом, путінська політика помітно зациклена на «антинацистському» законодавстві, в якому неодноразово з'являлися, доповнювалися та постійно ставали більш жорстокими як кримінальні, так і адміністративні статті за реабілітацію нацизму, наругу над військовою пам'яттю та заперечення «історичної правди». Так, ще в 2001 р. запроваджено адміністративну статтю за поширення нацистської або екстремістської символіки (ст. 20.3 Кодексу про адміністративні порушення (далі – КпАП РФ)), начебто, задля боротьби з усілякими неонацистськими рухами. Після 2014 р. стаття почала розростатися – крім власне нацистської, в ній з'явилася й заборона на символіку, «подібну до нацистської». За неодноразове поширення нацистської чи екстремістської символіки передбачається вже кримінальне покарання. Така сама ситуація і з кримінальною статтею про реабілітацію нацизму (354.1 КК РФ), яку ухвалили на тлі анексії Криму та війни, що почалася на Донбасі. «Якраз тоді був розквіт публіцистики про визнання терористичними та заборонених українських організацій типу “Правий сектор”, “Азов”. Тобто, будь-яке обговорення їхнього ставлення до гітлерівської Німеччини стало кримінальним», – каже адвокат проекту «Мережеві свободи» С. Селєзньов, який працював у справах, пов'язаних із «нацизмом»¹⁴. Однак і до цього «закону» за кілька років почали вносити доповнення, зокрема такі, не менш розпливчаті норми, як заборона на образу пам'яток і наклеп на ветеранів.

Крім цього, закон 2014 р. додав ч. 4 ст. 13.15 КпАП РФ, де встановлено штраф для юридичних осіб за публічне поширення відомостей, які виражають явну неповагу до суспільства, про дні військової слави і пам'ятні дати Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, або публічну наругу над символами військової слави Росії. Одночасно той самий склад правопорушення криміналізований для фізичних осіб у ст. 354.1 КК РФ. Таким чином, встановлено санкції за порушення, пов'язані з попереднім «м'яким» меморіальним законодавством про пам'ятні дати та увічнення Перемоги. Стороною, що постраждала від правопорушення, тепер стають не окремі «люди, чії родичі загинули під час Великої Вітчизняної війни», а суспільство в цілому. У цих положеннях, – згідно бачення деяких російських правників, – незалежно від їхньої юридичної та фактичної обґрунтованості втілено логічне завершення тенденцій, виявлених під час аналізу законодавства про увічнення Перемоги¹⁵.

Фактично путінська Росія використала в законі 2014 р. небезпечну риторику підбурювання радянського імперіалізму, щоб приховати військові інтервенції в регіоні за допомогою своєрідного виправдання комунізму – юридичної реабілітації сталінізму, разом із відбілюванням радянського експансіонізму, що стає ще більш суперечливим у світлі паралельної реабілітації «доброго царя», вбитого більшовиками та відродження релігійного православного мракобісся, колись успішно придушеного тими ж більшовиками¹⁶. Польський історик Г. Сорока теж справедливо констатує, що суперечки про минуле розпалюють і реальні війни, свідками чого ми стали в Україні – країні, яка стала парадигмальним прикладом застосування російської політики історії¹⁷. У результаті, західні

¹³ Дорская А., Дорский А. Мемориальные законы как инструмент легитимации власти. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2020. № 1. С. 230–233.

¹⁴ Голубева А. Уголовные дела о реабилитации нацизма в России: попытка власти избавиться от дискуссий о прошлом. *Русская служба Би-би-си*. 15 марта 2023. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64967805>.

¹⁵ Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 323.

¹⁶ Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>. doi: 10.17176/20180115-130117.

¹⁷ Soroka G. Combative Pasts: The Politics of History in Postcommunist Europe. *New Eastern Europe*. 2017. № 1 (XXV). P. 115.

аналітики чудово усвідомлюють, що саме тому українські нормативні акти про декомунізацію є наразі, мабуть, єдиним меморіальним законодавством, яке можна виправдати у світлі мнемонічної безпеки, адже Україні доводиться протидіяти потужній машині російської медіа-пропаганди в драматичному стані військової окупації¹⁸.

Безсумнівно, меморіальний закон 2014 р. став результатом особистих зусиль В. Путіна в бажанні «керувати» історичними інтерпретаціями. У перспективі, втім, це навряд чи йому допоможе встановити свій історичний канон. І тим більше сконструювати «нову російську ідентичність» на національній (консервативній) основі, як підтримку відродження «традиційних цінностей» і для зупинення в Росії «морального релятивізму». Зрештою, цей закон небезпечний навіть для домінуючого російського історичного нарративу. Війна тут є основною точкою національної пам'яті, вона відіграє роль соціалізації і поєднує населення. Законодавча заборона на звернення до цієї історії перетворює центральну частину історичного нарративу Росії на сліпу пляму, руйнуючи таким чином всю споруду. Якщо ніхто не ставитиме нових питань про війну, якщо у публічному просторі війна залишиться лише у формі затверділих сакральних текстів та недоторканих меморіалів, – вона перестане бути частиною актуального минулого та втратить своє «консолідаційне» значення¹⁹.

На жаль, більшість російських правознавців в улесливому прагненні трактувати будь-які путінські законодавчі ініціативи правильно, намагаються будь-що виправдати настільки захланну жагу викоринити якісь міфічні паростки нацизму. Поширення останнього в Росії вони, зокрема, пов'язують з кількома причинами: невирішеність багатьох життєво важливих проблем і бідність значної частини населення; змістова близькість нацизму з більшовизмом, який досі домінує у свідомості багатьох росіян; відсутність у них демократичних традицій в історичному масштабі; неадекватна реакція правоохоронних і судових органів на факти нацистських проявів тощо²⁰. Інші, згідно путінської ідеології, всю провину традиційно перекладають на «колективний Захід». Відтак доволі сумнівно виводять появу російського законодавства про відповідальність за реабілітацію нацизму «зі зростання політичної ролі радикальних націоналістичних рухів за кордоном, представники яких виправдовують дії керівництва Німеччини періоду Другої світової війни та називають злочинними дії вищого військового та політичного керівництва СРСР у зазначений період»²¹.

Особливо непокоїть і кремлівський режим, і його услужливих правознавців той факт, що у меморіальному просторі всієї Європи дедалі активніше артикулюється «роль СРСР як країни-агресора, окупанта європейських територій, а також сторони, що відповідальна за геноцид європейських народів у період Другої світової війни». Окрема роль у цьому «баченні» відводиться Україні – «країні, де спотворення історії та відродження нацистських ідеалів набуло форми національної ідеї та лобіюється політичною елітою колишньої дружньої держави»²². На наше глибоке переконання, саме розвиток політичного процесу та націєбудівництва у Незалежній Україні й є тією справжньою причиною, що покликала до життя статтю 354.1 ККРФ. Підтверджує цю думку, зокрема, той факт, що в березні 2019 р.

¹⁸ Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>. doi: 10.17176/20180115-130117.

¹⁹ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

²⁰ Антонян Ю. Антинаучные попытки оправдания нацизма в современной России. *Российский криминологический взгляд*. 2008. № 4. С. 184–188; Кибальник А., Иванов А. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма (ч. 1, 2 ст. 354.1 УК РФ). *Уголовное право*. 2015. № 4. С. 27.

²¹ Мараева А. История становления законодательства об ответственности за реабилитацию нацизма в Российской Федерации. *Вестник Московского университета МВД России*. 2018. № 6. С. 143.

²² Рыжов П. Уголовная ответственность за проявления фашизма и нацизма в Российской Федерации. *Проблемы в российском законодательстве*. 2018. № 3. С. 379.

Слідчий комітет РФ порушив кримінальну справу проти іноземного (!) громадянина, голови Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича²³. За «данними» слідства, він, буцімто, публічно та систематично заперечував факти, встановлені вироком Міжнародного військового (тобто, Нюрнберзького) трибуналу²⁴.

Загалом, діяння, передбачене ст. 354.1 ККРФ, можна розділити на два основні аспекти: по-перше, заперечення фактів, встановлених Нюрнберзьким процесом та все, що з цим пов'язано, а по-друге – публічне поширення завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни. Щодо першого аспекту, то тут йдеться не так про захист ідеологічних засад держави, як про запобігання спробам виправдати нацизм, створити його сприятливий образ у суспільній свідомості²⁵. Федеральним законом від 5 квітня 2021 р. № 59-ФЗ «Про внесення змін до статті 354.1 ККРФ» до переліку кримінальних діянь, що підпадають під дію цієї статті, включено також «здійснене публічно поширення завідомо неправдивих відомостей про ветеранів ВВВ», «обрАзу пам'яті захисників Вітчизни», «приниження честі та гідності ветерана ВВВ». Стаття доповнена такими видами покарання, як: великий штраф (до 5 млн. руб.), примусові роботи або позбавлення волі (до 5 років) за розповсюдження неправдивих відомостей про ветеранів, відомостей, що принижують їхню честь і гідність, що ображають їхню пам'ять²⁶. Крім цього, 1 липня 2021 р. були внесені поправки до Федерального закону від 19 травня 1995 р. «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»²⁷, що містять заборону на публічне отождолення цілей, рішень та дій керівництва СРСР та нацистської Німеччини²⁸. Однак, як зауважив в інтерв'ю FIDH історик Н. Копосов, будь-яке обговорення спірних питань про Другу світову війну, особливо «антирадянську теорію війни», згідно з якою СРСР несе частину провини за розв'язання війни, вже з 2002 р. зникло з провідних історичних журналів Росії²⁹.

Наступний етап «розвитку» російського меморіального законодавства пов'язаний із його закріпленням в Основному законі країни-агресора. Так, у 2020 р. офіційний історичний наратив Кремля був закріплений у Конституції РФ³⁰. Остання оголошує себе правонаступницею СРСР і заявляє, що «шанує пам'ять захисників Вітчизни», «забезпечує захист історичної правди», а «применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається». Прикметно, що ця зміна акту вищої юридичної сили вперше у світовій практиці нормативно порушила питання захисту історичної правди засобами національної правової системи³¹. Поняття «історичної правди» з'явилося в російській конституції, звісно, не з арсеналу істориків – це політична проекція бажання підтримати єдиний наратив минулого, однозначність мови, за допомогою якої здійснюється політична комунікація в Росії³². Хоч дехто перекоонує, буцімто, у ст. 67.1 «представлена спроба визначити

²³ Росія порушила кримінальну справу проти В'ятровича за «реабілітацію нацизму». *Українська правда*. 2019, 14 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/5c8a4003901f5>.

²⁴ СК России возбудил дело о реабилитации нацизма против главы Украинского института нацпамяти. *RTVI*. 2019, 14.03. URL: <https://rtvi.com/news/delo-protiv-glavy-instituta-natspamyati-ukrainy>.

²⁵ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юристъ – Правоведъ*. 2021. № 3. С. 70.

²⁶ Федеральный закон «О внесении изменений в статью 354.1 Уголовного кодекса Российской Федерации» от 05.04.2021, № 59-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_381360.

²⁷ Официальный интернет-портал правовой информации. URL: <http://pravo.gov.ru>.

²⁸ Дорская А. Роль официальной политики памяти в процессе самоидентификации государств в XXI веке: правовое измерение. *Криминалистика*. 2022. № 4. С. 107.

²⁹ Голубева А. Правозащитники оценили действия властей России как «преступления против истории». *Русская служба Би-би-си*. 10 июня 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-57425020>.

³⁰ Статья 67.1 Конституции Российской Федерации. URL: <https://constitutionrf.ru/rzd-1/gl-3/st-67-1-krf>.

³¹ Москалев Г. Охрана исторической правды: новая задача российского права. *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки*. 2022. № 8. С. 1072.

³² Курилла И. История как язык политики. *Новое Прошлое*. 2021. № 1. С. 119.

національний образ історії Росії, який ґрунтується на принципах єдності та спадкоємності та не містить негативних оцінок будь-яких окремих періодів нашої історії»³³.

Дехто вважає, що меморіальна стаття російської конституції стала відповіддю путінського режиму на «Резолюцію Європейського парламенту від 19 вересня 2019 р. щодо важливості європейської пам'яті для майбутнього Європи»³⁴. Російську владу цей документ обурив тим, що не просто прирівняв нацистський режим до комуністичного, а й поклав на них відповідальність за «масові вбивства, геноцид і депортації, які зумовили загибель людей і позбавлення їх свобод у ХХ ст. в масштабах, яких ще не було в історії людства». Крім того, Резолюція визначає винуватцем розв'язування Другої світової війни не тільки Німеччину, але й СРСР. На думку російських дослідників, у цьому документі уявлення про історичну справедливість європейських державних і громадських діячів були протиставлені позиції представників російського уряду та суспільства. Тому В. Путін виступив із відкритою критикою запропонованих положень Резолюції, вбачаючи «у цій інформаційній війні боротьбу за історичну справедливість»³⁵. Втім реакція на цю резолюцію вкотре довела, що тема перемоги у Другій світовій війні використовується Кремлем лише як інструмент політики, а тому він розцінив її як виклик для збереження «міфу про війну», а також міфу про статус РФ як одного з архітекторів повоєнного світового порядку³⁶.

Все ж таки в Основному законі, якому не можуть суперечити жодні нормативно-правові акти й який має найвищу юридичну силу у РФ, чітко й однозначно зафіксована монополія російської держави на «історичну правду», під якою, очевидно, розуміється право на єдине вірне трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права усіма доступними засобами³⁷. Поправки до Конституції, які зробили «захист історичної правди» завданням держави, вже призвели до наслідків: восени 2020 р. у структурі Слідчого комітету створено штаб для архівних та пошукових робіт у рамках боротьби з фальсифікацією історії та реабілітацією нацизму³⁸, а в липні 2021 р. В. Путін указом³⁹ створив Міжвідомчу комісію з історичної освіти, до складу якої, крім істориків, увійшли представники апарату Ради Безпеки, Генеральної прокуратури, Слідчого комітету, Міноборони, МВС, СВР і ФСБ РФ – минуле стало предметом уваги силових відомств. Тому можна вести мову про тотальний контроль з боку російських владних структур за процесом формування історичної політики. При цьому фільтрацію успішно проходить та включається до історичного нарративу лише таке трактування минулого, яке повністю відповідає наперед заданим установкам. Тобто історія у РФ відтепер виступає не в якості усвідомлення та відтворення минулого у наш час, а в якості рефлексії у минуле певного уявного, бажаного майбутнього, яке повністю відповідає як очікуванням, так і вимогам владних політичних акторів.

Нарешті, у квітні 2022 р. Федеральним законом № 103-ФЗ «Про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення» було додано адміністративну статтю 13.48 КпАП РФ. Остання запроваджує покарання за публічне ототожнення ролі СРСР і фашистської Німеччини, європейських країн осі під час Другої світової війни. Йдеться,

³³ Куликова С., Кирносов И. Охрана исторической памяти как институт конституционного права: российский и зарубежный опыт. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право.* 2022. Т. 22, вып. 1. С. 70.

³⁴ European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe (2019/2819(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html.

³⁵ Артамонов Д., Тихонова С. Историческая справедливость в системе целей государственно-правовой политики памяти РФ. *Справедливость в постсоветском правопорядке: понятие, принцип, цель*: сборник статей. Москва: Юрлитинформ, 2021. С. 72.

³⁶ Богінська І. Конфлікти пам'яті в міжнародних відносинах. *Регіональні студії.* 2021. № 24. С. 108.

³⁷ Хардель Р. Исторична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Військово-науковий вісник.* 2021. № 36. С. 235.

³⁸ Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблицер, 2022. С. 168.

³⁹ Указ президента РФ № 442 от 30 июля 2021 года. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47084>.

зокрема, про цілі, рішення та дії керівництва, командування та військовослужбовців СРСР (хоча незрозуміло, що тут мається на увазі під «цілями» та «діями», приміром, радянських солдат?⁴⁰). Крім того, каратимуть за заперечення «вирішальної ролі радянського народу» у розгромі нацистської Німеччини та «гуманітарної місії» СРСР при звільненні країн Європи. Вже у серпні 2022 р. за цією статтею, зокрема, був заарештований відомий російський політик і публіцист Л. Гозман. Останньому інкримінували пост у Фейсбуці 2020 р., який стверджував: «Гітлер – абсолютне зло, але Сталін – ще гірший. СС – злочинці, але НКВС – ще страшніший, бо чекісти вбивали своїх. Гітлер розв’язав війну із людством. Комуністи оголосили тотальну війну своєму власному народу»⁴¹. Був заарештований на 15 діб, але коли виходив із в’язниці, знову був заарештований і повторно отримав 15 діб арешту за тією ж статтею, наразі за пост, написаний у Живому журналі ще 2013 р. Після відбуття покарання виїхав з Росії, де як завжди викорінюють будь-яке інакодумство.

Так само й ситуація з правами істориків у Росії залежить винятково від державної політики щодо історичної пам’яті. Адже суспільство, яке не розібралося зі своїм минулим, опиняється, зрештою, в точці, коли його уряд відновлює переслідування опонентів, у тому числі й у сфері історичної пам’яті. За останнє десятиліття в Росії спостерігається різке зростання кількості кримінальних справ, а також поява нових репресивних законодавчих ініціатив і створення інституцій, скерованих на посилене правозастосування. Російська держава продовжує й надалі впроваджувати офіційний історичний наратив, спрямований на прославлення «досягнень» радянської доби, передусім, перемоги у німецько-радянській війні. Через Конституцію РФ офіційно проголошена спадкоємність з СРСР, а його перемога у війні та державна монополія на історію покладені в основу сучасної політичної системи Росії. Як заявив один із російських істориків: «Історія переможного Радянського Союзу є історичною скрепою нашого режиму»⁴².

Ще два меморіальні законопроекти були внесені до Державної Думи 27 травня 2020 р. А. Журавльовим, який вирішив ще більше «захистити» образ ВВВ. Перший із них пропонує визнати недійсною, прийняту в 1989 р. постанову З’їзду народних депутатів СРСР «Про політичну та правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року», оскільки вона, начебто, не відповідає принципам «історичної справедливості», «перекручує суть історичних подій» та «не відповідає державним інтересам РФ». Поки що залишається незрозумілим, чи буде запропоновано якесь інше трактування відомого пакту Молотова-Ріббентропа, чи будь-які його обговорення підпадатимуть під дію цього закону у разі його прийняття⁴³. Другий проект, запропонований як ст. 354.2 в КК РФ, стосується «меморіальних війн» щодо різноманітних інтерпретацій Другої світової війни в Росії та на Заході. Зокрема, він прописує, які твердження вважати фальсифікацією історичних фактів про причини та підсумки Другої світової війни та передбачає кримінальне покарання за «покладання на СРСР відповідальності за розв’язання Другої світової війни або заперечення основної ролі СРСР у перемозі над країнами осі в Другій світовій війні, а також поширення відомостей про тотожність офіційної політичної ідеології СРСР і нацизму»⁴⁴. Поки що жоден із цих проектів не прийнятий російським парламентом.

У листопаді 2020 р. генеральний прокурор РФ І. Краснов запропонував ввести ще один нормативно-правовий акт із юридичною заборонаю «пропаганди нацизму», шляхом

⁴⁰ Лотарева А. «Присвоить себе Победу»: зачем России еще один закон о памяти Великой Отечественной войны. *Русская служба Би-би-си*. 6 мая 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57011685>.

⁴¹ В Москве снова задержали политика Леонида Гозмана – из-за поста в фейсбуке про Гитлера и Сталина. *Настоящее Время*. 2022, 29 августа. URL: <https://www.currenttime.tv/a/leonida-gozmana-zaderzhali/32009306.html>.

⁴² Россия: преступления против истории: доклад Международной федерации за права человека (FIDH). 2021. С. 8.

⁴³ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность*. 2021. № 2. С. 24.

⁴⁴ Дюков А. В Госдуму внесено два новых «мемориальных» закона – и еще один ждет своей очереди. *Remembrance, Research and Justice: Heritage of WWII in the 21st century*. 2020, 28 мая. URL: <https://remembrance.ru/2020/05/28/duma>.

змін до Закону про увічнення пам'яті радянського народу в роки ВВВ⁴⁵. Тоді ж І. Яровая запропонувала внести зміни й до ст. 354.1 ККРФ (автором якої вона й виступає), аби встановити кримінальну відповідальність за наклепницькі висловлювання стосовно ветеранів Другої світової війни, з покаранням до 5 років ув'язнення⁴⁶. Відповідні поправки Державна Дума РФ прийняла у березні 2021 р. (Федеральний закон від 5 квітня 2021 р., № 58-ФЗ). Останнім у сфері «победобесія» путінського режиму «меморіальним ноу-хау» Ярової став закон, прийнятий у травні 2023 р., згідно з яким на пам'ятники ВВВ мають наноситися спеціальні QR-коди. Останні повинні містити інформацію про військове поховання, а також історичну довідку про події, на честь яких встановлено меморіал. Там же може бути розміщений певний інтернет-ресурс з детальним описом, а також фото-, відео- та інші матеріали⁴⁷.

До сегменту меморіального законодавства в РФ можна віднести також і відповідні заходи, спрямовані на цензуру історичної пам'яті. Так, у вересні 2020 р. голова Слідчого комітету РФ А. Бастрикін створив у своєму відомстві підрозділ для «розслідуванням злочинів, пов'язаних із фальсифікацією історії Вітчизни та реабілітацією нацизму»⁴⁸. Основним же правовим механізмом меморіальної цензури є Федеральний перелік екстремістських матеріалів, який веде Міністерство юстиції (на кінець 2023 р. містить 5408 позицій)⁴⁹. До нього входять десятки історичних праць і збірників документів, у тому числі українські. В контексті цензурування історичної пам'яті кремлівським режимом варто згадати й про масову засекреченість архівних документів, зокрема періодів масових сталінських репресій і Другої світової війни. Така політика істотно ускладнює дослідження істориків, які вивчають комуністичний режим, у тому числі його внутрішні та міжнародні злочини. Приміром, А. Гурьянов вважає, що російська влада прагне «видалити істориків з архівів», оскільки їхня праця «суперечить офіційним історичним цінностям»⁵⁰.

Загалом, російська гуманітаристика доволі неоднозначно характеризує сучасне меморіальне законодавство РФ: частина дослідників виступає категорично проти, справедливо наголошуючи на «демократичній недорозвиненості» Росії, інша група, навпаки, всіляко підтримує відповідні кремлівські ініціативи. Дехто вважає означений правовий процес доречним, з огляду на подолання соціальних травм минулого, акцентуючи, що причинами появи такого законодавства в РФ є, начебто, поглиблення суспільного інтересу до історії та поширення дискусій щодо хворобливих для національної свідомості тем⁵¹. Окремі «фахівці» слухняно повторюють мантру про злобні масові «фальсифікації» російської історії, вбачаючи особливо «частими такі факти в країнах Прибалтики та Східної Європи, за підтримки США та ЄС». На цьому тлі «в РФ все частіше почали говорити про використання меморіального законодавства для захисту історичної правди»⁵². Має місце й припущення щодо відсутності консенсусу в розумінні минулого авторів першого варіанту Конституції РФ, прийнятої 1993 р. У результаті, в ній «була

⁴⁵ Генпрокурор предложил законодательно запретить пропаганду нацизма. *Ведомости*. 2020, 20 ноября. URL: <https://www.vedomosti.ru/society/news/2020/11/20/847715-genprokuror-predlozhit-zakonodatelno-zapretit-propagandu-natsizma>.

⁴⁶ Госдума рассмотрит поправки об ужесточении ответственности за оскорбление ветеранов. URL: <https://er.ru/activity/news/gosduma-rassmotrit-popravki-ob-uzhestochenii-otvetstvennosti-za-oskorblenie-veteranov>.

⁴⁷ На памятниках Великой Отечественной войны разместят QR-коды с историей. *Парламентская газета*. 2023, 24 мая. URL: <https://www.pnp.ru/social/na-pamyatnikakh-velikoy-otechestvennoy-voyny-razmestyat-qr-kody.html>.

⁴⁸ В СК создается подразделение по расследованию преступлений о фальсификации истории. URL: <https://tass.ru/obschestvo/9423583>.

⁴⁹ <https://minjust.gov.ru/ru/extremist-materials/>.

⁵⁰ Россия: преступления против истории... С. 26.

⁵¹ Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 311.

⁵² Семенников А., Задорожная И. Мемориальное законодательство России: теория и практика. *Вестник военного права*. Москва, 2021. № 2. С. 68.

просто проігнорована тема радянської історії та її зв'язок з “ новою ” Росією»⁵³, тому теперішні законодавці мають надолужити цю меморіальну прогалину. Присутня й думка, що це потрібно було зробити «через значне зростання антирадянського та русофобського настроїв»⁵⁴, звідки «може з'явитися ризик появи потужного націоналістичного руху (на жаль, автор не уточнює, на основі якої «нації»? – К. І.), котрий може загрожувати політичній системі»⁵⁵.

Способи та форми використання репрезентації пам'ятних подій і дат минулого у публічному просторі сприймаються російськими істориками як основна функція меморіальних законів. Останні при цьому передбачають не лише нав'язування окремого образу минулого, але й накладання санкцій за висловлення іншої позиції. Оскільки у такий спосіб з'являється як правова норма винятково єдина версія минулого, постільки дискусії, без яких немислима академічна сфера, опиняються поза законом. Нечіткість формулювань у таких законах дозволяють констатувати історикам, що їхнє застосування в Росії все ж таки є більше політичною, ніж правовою акцією⁵⁶. Мова при цьому йде не стільки щодо захисту певної версії Другої світової війни, а щодо державної самосвідомості, в основі якої й лежить ця версія як єдиний історичний факт, що розділяється домінантно більшістю росіян. Другу світову війну як основу меморіального законодавства РФ путінський режим обрав тільки через втягненість до цього радянського міфу колишніх республік СРСР, хоча його й позиціонують як європейську модель законів про пам'ять. Однак для їхнього змісту більше значення має саме інерція комеморативних практик, поширених ще радянською пропагандою Перемоги 1945 р.

Остання обставина пояснює також прагнення кремлівського диктатора будь-що захистити пам'ять насамперед про радянський режим. Прикриваючись захистом від поширення нацистської ідеології, російські закони про пам'ять, насправді, забороняють критику радянської влади. Якщо у Західній Європі такі закони просувалися лівими політиками, з метою зберегти пам'ять «пригноблених груп» та про злочини власної держави, то в Росії їх просували продержавні праві політики, котрі створенням «героїчного нарративу» прагнуть заборонити будь-які сумніви в історичній правоті своєї держави. Небажання більшості росіян змиритися з пострадянським минулим, на думку Д. Хапаєвої, надихнуло політику пам'яті Путіна та мало вирішальне значення для популярності його режиму. Таким чином, масова підтримка ресталінізації в Росії значно обмежує застосовність концепції травми до пострадянського суспільства, коли більшість вважає за краще ототожнювати себе зі злочинним режимом, а не з його жертвами. У цьому ж полягає й причина успіху «міфу війни», що «став наріжним каменем націоналістичного режиму Путіна та неоконсервативної пропагандистської машини, адже цей міф резонував із небажанням російського суспільства мати справу зі своїм злочинним сталінським і радянським минулим»⁵⁷.

Винесення меморіального законодавства РФ на конституційний рівень стало тим символічним кроком, який прирівняв історичне висловлювання та політичну дію. Зосередженість російських політиків на історичних прикладах в їхніх публічних виступах

⁵³ Куликова С., Кирносів І. Охрана исторической памяти как институт конституционного права: российский и зарубежный опыт. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Экономика. Управление. Право.* 2022. Т. 22, вып. 1. С. 69.

⁵⁴ Мараева А. Вопросы толкования термина «реабилитация нацизма» применительно к ст. 354.1 УК РФ. *Вестник Московского университета МВД России.* 2019. № 4. С. 103.

⁵⁵ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юристъ – Правоведъ.* 2021. № 3. С. 70.

⁵⁶ Головашина О. Поле битвы – память: мемориальное законодательство на постсоветском пространстве. *Право: история и современность.* 2021. № 2. С. 19–20.

⁵⁷ Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin's politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies.* University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1. P. 63–65.

і текстах свідчить не про опертя на історичну науку, а на спробу підкорити її своїм теперішнім завданням. Згідно спостереження І. Курілли, ця ситуація досить точно відповідає визначенню презентизма у працях Ф. Артога, включаючи у такий спосіб російську ситуацію у світовий контекст «використання історії». Особливість же Росії полягає у відмові від розвитку мови політики, місце котрої посіла саме історія. Не можна не відзначити і руйнівний вплив сучасної політизації на уявлення росіян про своє минуле, адже постійно проводячи аналогії між сучасними подіями та минулим, політики домагаються не лише зміни у потрібному їм ключі уявлень про сучасність, а й змушують людей переносити свої сумніви щодо однозначності сучасних оцінок на події минулого. Так, можна припустити, що внаслідок бездумного використання в антиукраїнській агітації резонуючих понять ВВВ постраждала саме пам'ять про ту головну війну⁵⁸.

Настільки розгалужену систему меморіального законодавства РФ деякі правознавці банально пояснюють необхідністю захисту від «головного ворога» в особі підступного «колективного Заходу». Останній, начебто, веде проти Росії гібридну війну, головною метою якої є «знищення російської національної ідентичності та її перетворення на цивілізаційний “придаток” Заходу (на жаль, при цьому не уточняється, в який спосіб можна знищити неіснуючу «національну ідентичність», а тим більше – як можна зробити «ідентичність» чийось «придатком»? – К. І.)»⁵⁹. Хтось звинувачує «Захід» у небажанні вірно служити кремлівському наративу, адже «взявши курс на тотальну гегемонію», політики західних країн, начебто, вживають усіх зусиль для зміцнення своїх позицій, у тому числі «шляхом певного переформатування історичної свідомості пострадянських народів», а найважливішою складовою такої політики є прагнення керівництва США та їхніх сателітів «нав'язати усім свій, далекий від об'єктивності, погляд на причини, характер, події та наслідки Другої світової війни». В межах боротьби із зовнішнім втручанням у політичне життя Росії розглядається й «явне спотворення історії цієї війни та ролі СРСР у перемозі представниками країн атлантичного співтовариства (США та Західна Європа), відповідно до власних пріоритетів та інтересів, що суперечать національним інтересам Росії»⁶⁰. Подібні прояви «політико-ідеологічного екстремізму, спрямованого на руйнування російської історичної пам'яті», спричиняють, у свою чергу, «необхідність створення ефективних механізмів оперативного реагування на спроби фальсифікації історії»⁶¹, тобто на впровадження меморіального законодавства. Насправді, практично в усіх країнах Східної та Центральної Європи є сьогодні закони, що передбачають кримінальну відповідальність за заперечення не тільки нацистських, але й комуністичних злочинів проти людяності. Цілком погоджуємося з Н. Копосовим, що саме ці закони про пам'ять «викликають у російського керівництва алергію, оскільки підривають культ ВВВ, на який спирається путінська ідеологія»⁶².

Агресивність російського меморіального законодавства містить неабияку небезпеку як для розвитку історичної науки в Росії, так і для праці тамтешніх професійних істориків. Безпосередня загроза нависає передусім над тими вченими, хто досліджує історію Другої світової війни та чий праці піддають сумніву усталені уявлення про неї. Оскільки без сумнівів

⁵⁸ Курилла И. Битва за прошлое... С. 165–166.

⁵⁹ Скоробогатов А., Скоробогатова А. Мемориальное законодательство как средство конструирования российской гражданской идентичности. *Глобальный конфликт и контуры нового мирового порядка*. Санкт-Петербург: СПбГУП, 2022. – С. 446.

⁶⁰ Шамсунов С. Х. [и др.]. Уголовно-правовая охрана исторической памяти народов Российской Федерации о событиях Второй мировой и Великой отечественной войн: опыт социологического исследования. *Пенитенциарная наука*. 2022. Т. 16, № 2. С. 129, 138.

⁶¹ Ливцов В., Пожидаев А. Проблема фальсификации истории в контексте реализации государственной политики сохранения историко-культурного наследия. *Вестник Поволжского института управления*. 2017. № 5. С. 109.

⁶² Копосов Н. О новом польском «мемориальном законе». *Портал «Гефтер»*. 2018 URL: <https://gefter.ru/archive/24048>.

науки не буває, можна сказати, що вивчення Другої світової війни в Росії є доволі проблематичним. Підтвердженням цьому є випадок, коли 2016 р. у Санкт-Петербурзькому Інституті історії відбувся захист докторської дисертації К. Александрова «Генералітет і офіцерські кадри збройних формувань Комітету визволення народів Росії 1943–1946 рр.», на якому присутні «представники громадськості» звинуватили дисертанта в «реабілітації Власова». Це був яскравий приклад прийняття історичного тексту за політичний, внаслідок чого вчена рада проголосувала проти присудження наукового ступеня⁶³. Добірні методи тиску на істориків застосовують і університети⁶⁴. Таким чином, недоступність історичних документів, у поєднанні з фактичною заборорою на оцінку деяких історичних фактів, переслідування істориків, а також публіцистів і громадських активістів, на тлі повної солідарності судів із рішеннями спецслужб – це той контекст, в якому живе сучасна Росія⁶⁵.

Крім суспільно-політичного контексту, меморіальне законодавство РФ має ряд істотних недоліків і суперечностей у сфері суто правового застосування. Насамперед, з погляду юридичної науки, правове регулювання сфери історичних досліджень і колективної пам'яті є досить сумнівним. Нормативність правового регулювання передбачає спрямованість правового впливу на види суспільних відносин, а не індивідуальні форми їхнього прояву, на формалізовані відносини, які піддаються державно-правовому контролю. Чи володіють закони, що закріплюють один з можливих поглядів на історію ХХ ст. нормативністю? Судячи з існуючої правозастосовної практики меморіальних законів – не мають. Образ минулого та процес його створення не можна віднести до сфери правового регулювання, якщо не виходити з того, що їхня роль у суспільстві кардинально змінилася⁶⁶.

Недоліком меморіального законодавства є й те, що КпАП РФ не містить норм, які прямо належать до встановлення відповідальності за фальсифікацію історії. Цивільно-правова відповідальність та механізми захисту від такої фальсифікації також чітко не визначені⁶⁷. Попри те, що кремлівські силовики пильно моніторять Інтернет і пресу щодо появи в інформаційному просторі «фейків і фальсифікацій» на тему різних етапів російської історії, притягнути до відповідальності безпосередніх розповсюджувачів таких недостовірних відомостей практично неможливо, зважаючи на те, що їх важко встановити або вони знаходяться за межами РФ⁶⁸.

Внесення до Конституції РФ «захисту історичної правди» стало своєрідним шоком для фахівців-правознавців. Подібну правову установку вони не вважають конструктивною та корисною, а набуття нею юридичної сили істотно ускладнює її критичне наукове осмислення. У зв'язку з цим, наприклад П. Астаф'єв, вважає доречною дискусію з таких питань: чи існує «історична правда»? чи потребує вона «захисту»? та яким чином його «забезпечити» у демократичному суспільстві? Негативна відповідь на перше питання, на його думку, зумовлена, як мінімум, двома обставинами: по-перше, минуле забувається, а по-друге, минуле спотворюється, й у цьому немає нічого поганого. Отже, «історична правда» у конституційно-правовому значенні – це лише мета об'єктивно та сумлінно налаштованого дослідника, яка гарантується у вільному демократичному суспільстві конституційним правом на свободу думки, наукової творчості та висловлення поглядів.

⁶³ Курилла И. История как язык политики... С. 117–118.

⁶⁴ Россия: преступления против истории... С. 40.

⁶⁵ Доклад международной правозащитной организация «Агора» – «Россия против Истории. Наказание за пересмотр» / Д. Гайнутдинов, П. Чиков. 2018. URL: https://guides.files.bbci.co.uk/bbc-russian/Russia_v_History.pdf. С. 12.

⁶⁶ Матусевич О. Мемориальное законодательство: генезис и противоречия. *Труды БГТУ*. Минск, 2014. № 5. С. 117–118.

⁶⁷ Бредихин А. Правовая регламентация борьбы с фальсификацией истории России. *Экономика. Социология. Право*. 2020. № 4. С. 103.

⁶⁸ Мисроков Т., Теппеев А. Деятельность органов внутренних дел Российской Федерации по защите исторической памяти и противодействию попыткам фальсификации истории России. *Право и управление*. 2022. № 9. С. 213.

Цілепокладання в пізнанні – питання розумової діяльності, що важко піддається демократичному контролю держави і права. Щодо державно-правового впливу на це, за інших рівних умов, – він ускладнений і тягне за собою ризики появи юридично обов'язкової ідеології, що заборонено Конституцією РФ (ч. 2 ст. 13)⁶⁹.

Розмови про реалізацію положення про «захист історичної правди» громадськими засобами інформації в Росії, як правило, зводяться до словоблуддя. При цьому мало хто враховує, що встановлення факту є справа історичної науки, надання факту статусу юридичного – законотворчості, орієнтованої на наукове знання. У зв'язку з цим постає питання – чи можуть спадкоємність, державна єдність, історична пам'ять, історична правда, історична спадщина бути історичними фактами й отримати юридичну визначеність у рамках правового регулювання та реалізації права? Навряд. Чи варто юридичне поняття «історичної правди» сприймати не як протилежність історичній неправді, а як протилежність ненауковому, гіпотетично гаданому, ще недоведеному історичному факту? І головне – хто має висловлювати з цього приводу експертну оцінку? Так, на думку М. Кожевіної, юридично-технічна особливість історичної експертизи полягає в тому, що вона має відповідати юридичним завданням, містити не лише висновок за фактом, а й наукове обґрунтування, підтвержене репрезентативною сукупністю першоджерел. Вона не повинна містити інтерпретації та оцінки, лише опис подій, що дозволяє «розуміти, а не судити» минуле. Історична експертиза – це не індивідуальний, а колективний висновок, що здійснюється, як правило групою професійних архівістів, істориків, юристів та інших фахівців, глибоко занурених у тему, що верифікується. Тільки така експертиза викликатиме довіру, інакше це буде індивідуалізована думка вченого чи групи людей, захоплених історією⁷⁰.

Тобто, виникає, на перший погляд, просте, але втім – фундаментальне питання: хто має «захистити» історичну правду – юрист чи історик?! На чію експертну думку має спиратися при цьому суддя? У подібній ситуації практично невіршуваною проблемою є формування чіткої морально-правової позиції правозастосовника. Для цього останній має володіти винятково високим рівнем професіоналізму та правосвідомості, а до того ж володіти глибокими та чіткими (!) знаннями з історії. Його позиція має ґрунтуватися на професійному визначенні задуму законодавця, відображеному в кримінально-правовій нормі, засобом юридичного мислення, яке актуалізується правовою свідомістю у контексті конкретної справи. У зв'язку із цим, суб'єкт правозастосування повинен заледве не досконало уявляти історико-правові характеристики проблем у сфері фальсифікації історії, а у випадку меморіального законодавства РФ – стосовно «Другої світової війни» та «реабілітації нацизму»⁷¹. При цьому «захист історичної пам'яті має ґрунтуватися на накопиченні потужної доказової бази для хоча б якоїсь протидії спробам фальшування історії»⁷², чого, звісно, в правовому полі нинішньої РФ не було та немає.

Намагаючись з'ясувати ефективність реалізації меморіального законодавства в РФ, правники змушені констатувати цілковиту невизначеність цього процесу. Відповідні дослідження демонструють загалом невисоку активність російської науки в розробці проблем колективної, зокрема й історичної пам'яті. Зокрема, й серед дисертацій,

⁶⁹ Астафичев П. Обеспечение защиты исторической правды как новый принцип в конституционном праве современной России. *Правоприменение*. 2020. № 4. С. 6–7.

⁷⁰ Кожевина М. Реализация статьи 67.1 Конституции Российской Федерации в контексте научного историко-правового опыта. *Правоприменение*. 2021. № 3. С. 11, 16.

⁷¹ Грибанов Е., Яблонский И. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма: историко-правовые основания и характеристика. *Общество и право*. 2017. № 1. С. 145; Абдуллаев М., Гамидов И. Некоторые политико-правовые аспекты противодействия реабилитации нацизма. *Закон и право*. 2019. № 7. С. 56–57.

⁷² Мисроков Т., Тепеев А. Деятельность органов внутренних дел Российской Федерации по защите исторической памяти и противодействию попыткам фальсификации истории России. *Право и управление*. 2022. № 9. С. 213.

присвячених цьому аспекту, помітно, що проблематика соціально-історичної пам'яті багато в чому залишається не охопленою науковими дослідженнями і найдивніше – цілком пасивно у такій, здавалося б популярній серед сучасних істориків галузі, виглядають якраз історичні науки⁷³. Тим більше, що в гуманітарному просторі російської науки частіше за все термін «історична пам'ять» застосовується як «безглузда автозаміна діаматовським категоріям “суспільна свідомість” або ж “соціальна інформація”, оскільки багато дослідників прагнуть лише відповідати модним тенденціям»⁷⁴. Відтак російські правники змушені констатувати, що правова модель державної політики пам'яті РФ потребує ретельної законодавчої конкретизації та правозастосовного, передусім експертного забезпечення⁷⁵.

Сказане повною мірою стосується й характеристики кримінально-правових норм, викладених уже в першому меморіальному законі РФ (ст. 354.1 ККРФ «Реабілітація нацизму»). Поміж російськими юристами досі точаться гострі дискусії щодо його застосування та трактування, а також присутня істотна критика більшості елементів складу злочину й закріплених у цій статті правових норм. Застосування такого роду норм становить складність для практиків, адже має високий ризик допущення помилок та притягнення невинних осіб до кримінальної відповідальності. Сам же правозастосовний процес, спрямований на реалізацію таких норм, часто супроводжується підвищеним суспільним резонансом⁷⁶. У дійсності ж російські правоохоронні органи, як правило, прагнуть замість зазначеної статті застосувати статтю «Хуліганство» або й зовсім відмовляють у порушенні кримінальної справи, оскільки не бажають надмірної уваги з боку суспільства⁷⁷.

Якщо до 2020 р. кримінальних справ щодо «реабілітації нацизму» в РФ було менше десяти на рік, то сьогодні йдеться вже про кілька десятків таких справ щороку. Найчастіше їх заводять через пости у соціальних мережах і меми на історичну тематику. Чимало справ за цією статтею заводиться й на тих, хто осквернив «Вічний вогонь», наприклад, спробував приготувати на ньому їжу або якимось чином пожартував. Проте, все помітнішим стає те, що за цією статтею все частіше затримують зовсім не тих, хто прославляє фашизм, а тих, хто виступає з критикою комуністичного режиму чи порівнює дії радянської та нацистської армій. Дедалі більшим стає й «український слід». Скажімо адвокат проєкту «Мережеві свободи» С. Селезньов, який працював у справах, пов'язаних із «нацизмом», порівнює суть статті про «реабілітацію нацизму» зі статтею про військові фейки, що з'явилася після повномасштабного вторгнення Росії в Україну (Федеральний закон від 4 березня 2022 р. № 32-ФЗ, більш відомий як «Закон про фейки» або «Закон про військову цензуру»). Реальна ж мета обох цих статей – припинення будь-якої суспільної дискусії щодо діяльності як радянського, так і російського керівництва, – каже він⁷⁸.

⁷³ Ивашевский С. Реализация мемориального законодательства в российском образовании. *Вестник Нижегородского института управления*. 2022. № 1. С. 37.

⁷⁴ Аникин Д. Травматизация исторической памяти в современной теории истории: многообразие объяснительных моделей. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете*. 2020. Вып. 40. С. 9.

⁷⁵ Гаврилов Д., Гаврилова В. Правовые основы государственной политики памяти в Российской Федерации. *Вестник Волгоградской Академии МВД России*. 2022. № 1. С. 178.

⁷⁶ Грибанов Е., Яблонский И. Уголовная ответственность за реабилитацию нацизма: историко-правовые основания и характеристика. *Общество и право*. 2017. № 1. С. 144.

⁷⁷ Максимова М., Назмутдинова Д. Реабилитация нацизма: причины проблем практического применения статьи 354.1 УК РФ. *Неделя науки СПбПУ: сборник трудов научной конференции*. Санкт-Петербург: СПбПУ, 2018. С. 442–444; Вердиханова А., Голубкова Н. Реабилитация нацизма и распространение неонацистских взглядов как формы экстремистской деятельности в современных условиях. *Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство»*. 2022. Т. 10, № 4. URL: <https://esj.pnzgu.ru>. С. 28.

⁷⁸ Голубева А. Уголовные дела о реабилитации нацизма в России: попытка власти избавиться от дискуссий о прошлом. *Русская служба Би-би-си*. 15 марта 2023. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-64967805>.

У зв'язку з тим, що «реабілітація нацизму» як самостійний склад злочину досі не напрацював достатньої судово-слідчої практики, це теж створює складнощі, пов'язані як з теоретичним тлумаченням такої правової норми, так і з її застосуванням у практичній діяльності органів внутрішніх справ. Основні проблеми, які виникають при кваліфікації відповідних протиправних дій, пов'язані передусім із тим, що «на сьогоднішній день ні законодавець, ні Верховний Суд РФ досі (!) не дали свого офіційного роз'яснення тому, що слід розуміти під діями, зазначеними у ст. 354.1 ККРФ, як їх інтерпретувати, де «влловити» різницю між порушенням закону і свободою слова, як оцінювати з правової точки зору праці істориків, які вивчають події, хід і підсумки Другої світової війни, роль у ній СРСР і дають оцінки тим подіям тощо»⁷⁹.

На думку вченого-юриста М. Осіпова, меморіальний закон про «реабілітацію нацизму» взагалі був підготовлений із грубими порушеннями положень науки кримінального права та вимог юридичної техніки. Насамперед, необхідно відзначити порушення вчення про об'єкт злочину. Відомо, що перелік складів злочину, закріплених у Кримінальному кодексі, будується за об'єктом злочину, під яким розуміються суспільні відносини, цінності чи блага, на які посягає злочинець. Природно виникає питання, на які суспільні відносини, цінності чи блага може зазіхати особа, яка вчинила злочин, передбачений ст. 354.1 ККРФ? Аналіз показує, що такого роду злочин зазіхає на «історичну пам'ять народу РФ», але ця стаття чомусь віднесена до злочинів «проти миру та безпеки людства»⁸⁰. Однак до названих злочинів перераховане у цій статті зовсім не належить, оскільки передбачені нею правопорушення ніяк не посягають на міжнародний мир і безпеку. Що ж до «поширення навмисно неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», то це діяння взагалі не підпадає під поняття злочину і не є злочинним. Аналіз відповідного складу показує, що заявлене «поширення відомостей» ніяк не торкається існуючих суспільних відносин, цінностей чи благ, передбачених кримінальним кодексом, і ніяк на них не зазіхає. Воно, начебто, зазіхає на історичну пам'ять, але постає питання, наскільки таке посягання серйозне, щоб його відобразити за допомогою Кримінального кодексу? Отже, відносно цього закону про пам'ять необхідне проведення ретельної експертизи, із залученням провідних фахівців у галузі кримінального, конституційного та міжнародного права, з метою уникнення спокуси вирішувати складні проблеми суспільства кримінально-правовим методом⁸¹.

Розбираючи диспозицію ч. 1 ст. 354.1. ККРФ, фахівці доходять висновку, що ця норма призначена для захисту історичних відомостей та підтвердження внеску країн-переможниць у перемогу над фашистською загрозою, шляхом визнання фактів, встановлених вироком Міжнародного військового трибуналу від 1 жовтня 1946 р. Зазначена диспозиція за суттю є бланкетною (з метою розкриття змісту прав та обов'язків суб'єкта спрямовує до іншого нормативно-правового акту) і не містить усіх необхідних ознак злочину, тобто тих самих історичних фактів, а тому правозастосовник має звернутися до тексту вироку Нюрнберзького трибуналу. Однак тут він стикається з серйозною проблемою, яка може звести нанівець всю перспективність застосування статті та порушити правозастосовну практику кримінального законодавства. Адже офіційний текст вироку Нюрнберзького трибуналу досі ніяк (!) не закріплений у російській правовій системі та не може вважатися джерелом кримінального права. Отже, текст цього вироку не може бути

⁷⁹ Червоных Е. Уголовно-правовая характеристика преступлений, предусмотренных статьей 354.1 «Реабилитация нацизма» УК РФ, и отдельные проблемы ее правоприменения. *Проблемы правоохранительной деятельности*. 2015. № 4. С. 22.

⁸⁰ Осипов М. О некоторых проблемах использования уголовно-правовой техники на примере статьи 354.1 УК РФ «Реабилитация нацизма». *Юридическая наука*. 2014. № 2. С. 87.

⁸¹ Осипов М. О некоторых проблемах использования уголовно-правовой техники на примере статьи 354.1 УК РФ «Реабилитация нацизма». *Юридическая наука*. 2014. № 2. С. 90–91.

частиною ні меморіального, ні кримінального законодавства РФ, оскільки він не був офіційно опублікований і не є додатком до жодного з російських нормативно-правових актів. Якщо розглядати зазначений вирок як самостійний судовий акт, підтверджений резолюцією ГА ООН (від 11.12.1946 № 95 (I) «Підтвердження принципів міжнародного права, визнаних Статутом Нюрнберзького трибуналу»), то його застосування є неприпустимим, оскільки судовий прецедент не входить до системи джерел будь-якої з галузей російського права⁸².

Крім цього, російські правники із сумом констатують, що «форми реабілітації нацизму», які передбачив законодавець, не мають жодного правового обґрунтування, а кримінальна відповідальність за них, зрештою, стає своєрідним механізмом покарання за інакodomство та його публічне вираження, а тому ст. 354.1 має бути виключена з ККРФ⁸³. Загалом, на їхнє переконання, правова конструкція цієї статті далеко ще не досконала та не вповні конкретна (що створює ризики зловживання чи її вільного тлумачення). У зв'язку з цим потрібне законодавче уточнення правової конструкції цієї статті, а також вироблення єдиної правозастосовчої практики з боку вищих судових органів, щоб уникнути порушень конституційних прав та свобод громадян з боку уповноважених органів⁸⁴. Отже, цей правовий механізм має серйозні недоліки та прогалини, котрі фактично роблять притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 354.1 ККРФ незаконним, оскільки за такого підходу особа може бути притягнута до відповідальності навіть за незнання шкільної програми історії Росії.

Курйозний приклад щодо трактування норм стосовно «реабілітації нацизму» наводить у своїй статті О. Спіридонова, доводячи, що в правозастосуванні неможливо навіть чітко визначити роль і символічність для Росії так званої «георгіївської стрічки». Остання, на думку правотворця, є атрибутом «символів військової слави Росії», але йому не надано роль «самостійного правового символу», тобто поза ними вона не має «зabarвлення» правового символу. У такий спосіб дослідниця фіксує невизначеність кримінально-правового регулювання: предмет кримінально-правової охорони позначений чітко в законі («символи військової слави Росії»), а його смислове навантаження незрозуміле. Ось і змушений правозастосовник губитися в здогадах: чи вважати георгіївську стрічку предметом злочину чи ні? Звідси виходить, що зображення георгіївської стрічки (але не сама георгіївська стрічка) може претендувати лише на статус соціального символу. І кожен із цих символів може мати свої значення, але бути символом військової слави у контексті ч. 3 ст. 354.1 ККРФ – ні. Причина цієї помилки в тому, що зміст поняття «символи військової слави Росії» нормативно не визначено, сам він має збірний характер, а про «символічність» георгіївської стрічки можна лише здогадуватися. Тому про конкретність й ясність кримінально-правового припису тут складно вести мову⁸⁵.

Одним же з найбільш кричущих недоліків російського меморіального законодавства є його поняттєво-термінологічна оснащеність, на що, звісно, нарікає чимало й істориків, й правознавців. Показово, що за наявності в РФ досить широкої нормативної бази щодо збереження «історичної пам'яті» жоден із нині чинних правових актів не закріплює цього поняття. Загалом, феномен історичної пам'яті є однією з малодосліджених у юриспруденції

⁸² Рыжов П. Уголовная ответственность за проявления фашизма и нацизма в Российской Федерации. *Проблемы в российском законодательстве*. 2018. № 3. С. 380.

⁸³ Дяченко А. Обоснованность криминализации реабилитации нацизма в свете ограничения права на свободу слова. *Вопросы российской юстиции*. 2020. № 9. С. 888.

⁸⁴ Бредихин А. Уголовно-правовые средства в системе осуществления идеологической функции государства. *Юрист – Правоведъ*. 2021. № 3. С. 71.

⁸⁵ Спиридонова О. О четкости признаков реабилитации нацизма (ч. 3 ст. 354.1 УК РФ) в контексте практики их применения. *Актуальные проблемы уголовного права на современном этапе (вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники)*. 2017. № 6. С. 148–150.

сфер суспільної свідомості, а з наукового погляду це поняття «не піддається однозначному розшифруванню». Існуючий стан справ, на думку російських фахівців у сфері права, навряд чи можна вважати прийнятним, особливо в ситуації, коли російський соціум «перебуває у стані інтенсивного пошуку шляхів збереження своєї історичної ідентичності»⁸⁶.

Крім цього, в правовому полі РФ досі нормативно не закріплені такі важливі дефініції, як «фальсифікація історії», «нацизм», «історична пам'ять» тощо. Дискусійним є також питання включення цих норм до переліку діянь «екстремістської спрямованості»⁸⁷. Вище вже згадувалося про створення 2009 р. в РФ «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», з метою явного обмеження кількості альтернативних думок в історичній науці⁸⁸. Проте у межах термінологічної казуїстики, що тут аналізується, можна припустити, що фальсифікації «в інтересах Росії» в принципі допускаються?! Уже меморіальний закон 2014 р. використовує дуже неконкретну мову. Зголосімося, заборона ним осквернення «символів військової слави Росії» є досить далекою від «реабілітації нацизму», а прирівнювання хуліганства до виправдання нацизму розмиває сенс останнього як унікального зла. Натомість формулювання щодо «поширення відомостей про дні військової слави та пам'ятні дати Росії, пов'язані із захистом Вітчизни, що виражають явну неповагу до суспільства», просто важко зрозуміти. Погоджуємося з І. Куріллою – як «відомості» можуть «виражати явну неповагу до суспільства»?⁸⁹

Дотепер у російській доктрині кримінального права офіційно не визначені та не закріплені нормативними актами такі терміни, як «нацизм», «фашизм», «реабілітація нацизму», «героїзація нацистських злочинців», «нацистські матеріали», «нацистська атрибутика» тощо. Відсутнє розмежування цих понять і стосовно цілей кримінального законодавства. Відтак в уявленні людей складається помилкове розуміння зазначених вище явищ, що тягне за собою цілковито невірні судження ролі й значення кожного з них⁹⁰. Дискусія триває і щодо визначення й розмежування термінів «фашизм» та «нацизм». Ці поняття є основними в російському меморіальному законодавстві, але на сьогодні відсутнє їхнє законодавче визначення. Це веде не лише до амбівалентності трактувань, але й до латентного розширення повноважень кримінального переслідування за настрої та погляди.

Скажімо, деякі російські дослідники, проводячи різницю між поняттями «нацизм» і «фашизм», відносять перше винятково до Німеччини. В Росії неодноразово робилися спроби розробити, визначити термін «фашизм». Так, ще в Указі Б. Єльцина від 23 березня 1995 р. № 310 вимагалось від Російської академії наук надати наукове роз'яснення поняттю «фашизм», з метою внесення змін та доповнень до чинного законодавства. Однак цього досі не зроблено. Так само й у меморіальному законі 2014 р. ані російський законодавець, ані Верховний Суд РФ теж не дали своїх офіційних тлумачень тому, що мається на увазі під діями, зазначеними у ст. 354.1 КК РФ. Залишаючи її чинну редакцію без змін, не даючи офіційних роз'яснень у цих питаннях, законодавець розмиває межі дії кримінального закону та свободи слова. На думку російських учених, чинна редакція статті не позбавлена недоліків, оскільки її буквальне тлумачення не дозволяє визначити межі між реалізацією

⁸⁶ Шамсунов С. [и др.]. Уголовно-правовая охрана исторической памяти народов Российской Федерации о событиях Второй мировой и Великой отечественной войн: опыт социологического исследования. *Пенитенциарная наука*. 2022. Т. 16, № 2. С. 131.

⁸⁷ Шевелева К., Честнов Н. О противодействии фальсификации истории Великой Отечественной войны: правовой аспект. *Правопорядок: история, теория, практика*. 2022. № 3. С. 63.

⁸⁸ Криворученко В. Борьба с фальсификацией истории на постсоветском пространстве: история или политика? *Вестник РУДН. Серия: История России*. 2012. № 4. С. 126.

⁸⁹ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

⁹⁰ Мараева А. Вопросы толкования термина «реабилитация нацизма» применительно к ст. 354.1 УК РФ. *Вестник Московского университета МВД России*. 2019. № 4. С. 103.

прав і свобод, зловживанням і заборонаю на їх реабілітацію у сфері протидії проявам нацизму⁹¹.

Проблематичним для правозастосування є й поняття з меморіального закону 2014 р., позначене як «поширення навмисно неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни», виступаючи альтернативною ознакою об'єктивної сторони злочину. Зрештою, незрозуміло, який саме сенс вкладав законодавець у це визначення і навряд чи можна визнати вибраний варіант редагування вдалим⁹². Цю ознаку об'єктивної сторони фахівці вважають найскладнішою, оскільки досі є документи про перебіг Другої світової війни, які в РФ не розсекречені⁹³. Водночас термін «навмисно неправдиві відомості» нагадує мову радянського кримінального кодексу, в якому вони «ганьбили радянський державний і суспільний устрій», і використовувалися для покарання дисидентів⁹⁴. Деякі правники вважають цей злочин спеціальним видом клевети, але це досить дискусійне твердження, оскільки традиційний клевет – злочин проти особистості, а держава в такому разі не може бути потерпілою⁹⁵.

Не менше дискомфорту російським правознавцям додає й введене до Конституції РФ у 2020 р. поняття «захисту історичної правди». Адже для них ключовою проблемою на цьому шляху є невизначеність самого поняття «історичної правди». За відсутності її вирішення поставлені завдання ризикують у кращому разі залишитися деклараціями, а в гіршому – перетворитися на виправдання для нормотворчості, яке жодного змістового відношення до їхнього вирішення не має. За таких умов визначення історичної правди для цілей права стає необхідним. Проблема правового визначення «історичної правди» полягає не просто у відсутності її нормативної дефініції, а й у тому, що до конституційних змін 2020 р. ця категорія взагалі не з'являлася у нормах ні російського, ні радянського права. Очевидно, дискусія на цю тему всередині історичної науки не несе в собі нічого поганого і буде тривати надалі, але «зادля забезпечення перспективного нормотворчого процесу потрібне однозначне розуміння конституційних положень»⁹⁶.

Виходячи з того, що в нормативному вигляді «правда» – це те саме, що й «право» та справедливість, російські правознавці резонно порушують питання, а чи має держава взагалі право претендувати на встановлення «історичної правди»? За цілковитої очевидності негативної відповіді на це питання, принаймні в конституційно-правовому вимірі, все ж таки варто пам'ятати, що Російська держава завжди це робила, причому прагнула надати цьому саме державно-правовий характер. Усе це, зрештою, за спостереженням П. Астафічева, веде до непотрібної сакралізації історії держави, що глибоко чуже справжній юридичній сутності конституційного ладу сучасного демократичного суспільства та об'єктивності історико-правової науки. Частина 3 ст. 67.1 Конституції РФ згадує необхідність «забезпечення захисту історичної правди» у контексті «шанувати пам'ять захисників Вітчизни». Чи це означає, що «забезпечення захисту історичної правди» зводиться головним чином до військово-історичної тематики? Значна кількість авторів взагалі розуміють «історичну правду» лише як «правду про Велику

⁹¹ Левандовская М. Реабилитация нацизма как преступление. *Вестник Университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА)*. 2018. № 12. С. 158.

⁹² Дорский А., Черногор Н. Вторая мировая война как социальная травма: сравнительный анализ российского и французского законодательства. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия: Право. 2019. № 2. С. 324.

⁹³ Меретуков А. Актуальные проблемы противодействия реабилитации нацизма. *Научный журнал КубГАУ*. 2017. № 10. URL: <http://ej.kubagro.ru/2017/10/pdf/24.pdf>

⁹⁴ Курилла И. Закон о «реабилитации нацизма». Его смысл и ожидаемые последствия. *PONARS Eurasia*. 2014. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7240>.

⁹⁵ Егорова Н. Реабилитация нацизма: уголовно-правовой анализ. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2015. Т. 9, № 3. С. 498.

⁹⁶ Москалев Г. Охрана исторической правды: новая задача российского права. *Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки*. 2022. № 8. С. 1072–1073.

вітчизняну війну». Однак чи це означає, що ч. 3 ст. 67.1 Конституції РФ юридично зобов'язує російських громадян неодмінно включитися до інформаційного протистояння? Свобода наукової творчості (ч. 1 ст. 44 Конституції РФ), свобода думки і слова (ч. 1 ст. 29 Конституції РФ), – резюмує вчений, – припускають як мінімум право громадянина утриматися від участі в подібній дискусії, не кажучи вже про право індивіда на самостійну оцінку історичних фактів як він вважає за потрібне без будь-якого юридично обов'язкового припису ззовні⁹⁷.

Ще в 2005 р. відомий французький історик П. Нора у заяві щодо створення асоціації «За свободу історії», відзначав: «Історія – не релігія. Історики не приймають жодних догм, не дотримуються жодних обмежень, ігнорують будь-які табу. Історична правда відрізняється від моралі. Завдання історика – не звеличувати чи звинувачувати, а пояснювати. Історія не рабиня сучасних проблем. Історія – не пам'ять. Історія не є юридичною проблемою. У вільній державі ні парламент, ні суд не мають права встановлювати історичну правду»⁹⁸. Втім для російської держави сьогодні такі мудрі слова навряд чи щось важать, адже РФ не є ані вільною, ані демократичною. Завершуючи характеристику її меморіального законодавства, на згадку приходять пророчі слова не менш відомого історика – Публія Корнелія Тацита, сказані ним майже дві тисячі років тому – «чим ближче крах імперії, тим божевільніші її закони».

Висновки. Загалом, сучасне російське меморіальне законодавство є явищем, радше політичним, аніж правовим, і спрямоване на вирішення поточних завдань, задекларованих кремлівським диктатором, а також на задоволення його неоімперських марень. У цій царині можна спостерігати прагнення легітимації не лише його особистої влади, а й особистої, доволі примітивної та архаїчної світоглядної картини світу, зокрема бачення минулого. Саме тому меморіальне законодавство РФ є політичним інструментом для встановлення державної монополії на «історичну правду» та відображає прагнення керманича цієї держави цілковито контролювати історичний наратив і нав'язувати власний історичний канон не лише своїм підданам, але й сусіднім державам. В основі цієї політики пам'яті лежить «міф про війну», котрий покликаний тримати в російській орбіті колишні радянські республіки й передусім Україну, котра все більше віддаляється в бік Євросоюзу.

Останній перетворився для РФ на основного супротивника й на полі меморіальної політики, зокрема через засудження злочинів сталінізму та прирівняння до нацистської Німеччини СРСР як призвідника початку Другої світової війни. Саме звідси агресивність російського законодавства про пам'ять, в якому переплелися імперські амбіції, національна винятковість, юридична реабілітація сталінізму (й комуністичного режиму) як основа для вже виправдання теперішніх злочинів путінізму (рашизму). Саме звідси й зацикленість останнього на неіснуючій проблемі нацизму, якою пронизані всі пам'яттєві закони РФ. Адже це дозволяє мобілізувати її населення не лише на ідеологічну боротьбу, а й на реальну війну, на якій за путінські фантазії сьогодні гинуть сотні тисяч росіян. Разом із тим, усвідомлення цієї специфіки російського меморіального законодавства дозволить, зрештою, ефективніше побудувати модель деокупації українських теренів, зокрема, й у сфері політики пам'яті.

⁹⁷ Астафичев П. Историческая правда как категория современного конституционного права: опыт конституционных поправок 2020 г. *Вестник Университета им. О. Кутафина (МГЮА)*. 2021. № 5. С. 118–119.

⁹⁸ Liberté pour l'histoire. *Libération*. 2005, 13 décembre. URL: https://www.liberation.fr/societe/2005/12/13/liberte-pour-l-histoire_541669.

References

1. Abdullaev, M., Gamidov, I. (2019) Nekotorye politiko-pravovye aspekty protivodejstviya reabilitacii nacizma [Some political and legal aspects of counteracting the rehabilitation of Nazism. *Law and law*]. *Zakon i pravo*. № 7. [in Russian]
2. Anikin, D. (2020) Travmatizaciya istoricheskoy pamyati v sovremennoj teorii istorii: mnogoobrazie obyasnitelnyh modelej [Traumatization of historical memory in modern theory of history: variety of explanatory models. *News of the Society of Archeology, History and Ethnography at Kazan University*]. *Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete*. Vyp. 40. [in Russian]
3. Antonyan, Yu. (2008) Antinauchnye popytki opravdaniya nacizma v sovremennoj Rossii [Anti-scientific attempts to justify Nazism in modern Russia. *Russian criminological view*]. *Rossijskij kriminologicheskij vzglyad*. № 4. [in Russian]
4. Artamonov, D., Tihonova, S. (2021) Istoricheskaya spravedlivost v sisteme celej gosudarstvenno-pravovoj politiki pamyati RF [Historical justice in the system of goals of state-legal policy of memory of the Russian Federation. *Justice in the post-Soviet legal order: concept, principle, goal*]. *Spravedlivost v postsovetskom pravoporyadke: ponyatie, princip, cel*. Moskva: Yurlitinform. [in Russian]
5. Astafichev, P. (2020) Obespechenie zashity istoricheskoy pravdy kak novyj princip v konstitucionnom prave sovremennoj Rossii [Ensuring the protection of historical truth as a new principle in the constitutional law of modern Russia. *Law Enforcement*]. *Pravoprimenenie*. № 4. [in Russian]
6. Astafichev, P. A. (2021) Istoricheskaya pravda kak kategoriya sovremenno konstitucionnogo prava: opyt konstitucionnyh popravok 2020 g. [Historical truth as a category of modern constitutional law: the experience of constitutional amendments in 2020. *Bulletin of the University. O. Kutafina (MSAL)*]. *Vestnik Universiteta im. O. Kutafina (MGYuA)*. № 5. [in Russian]
7. Belavusau U. Final Thoughts on Mnemonic Constitutionalism. *VerfBlog*, 2018. Retrived from: <https://verfassungsblog.de/final-thoughts-on-mnemonic-constitutionalism>.
8. Boginska, I. (2021) Konflikty pam' yati v mizhnarodnyh vidnosynah [Memory conflicts in international communication. *Regional studios*]. *Regionalni studiyi*. № 24. [in Ukrainian]
9. Bredihin, A. (2020) Pravovaya reglamentaciya borby s falsifikaciej istorii Rossii [Legal regulation of the fight against falsification of Russian history. *Economy. Sociology. Law*]. *Ekonomika. Sociologiya. Pravo*. № 4. [in Russian]
10. Bredihin, A. (2021) Ugolovno-pravovye sredstva v sisteme osushestvleniya ideologicheskoy funkicii gosudarstva [Criminal legal means in the system of implementing the ideological function of the state. *Lawyer – Lawyer*]. *Yurist – Pravoved*. № 3. [in Russian]
11. Chervonnyh, E. (2015) Ugolovno-pravovaya harakteristika prestuplenij, predusmotrennyh statej 354.1 «Reabilitaciya nacizma» UK RF, i otdelnye problemy ee pravoprimeneniya [Criminal legal characteristics of crimes provided for in Article 354.1 “Rehabilitation of Nazism” of the Criminal Code of the Russian Federation, and certain problems of its enforcement. *Problems of law enforcement*]. *Problemy pravoohranitelnoj deyatelnosti*. № 4. [in Russian]
12. Dorskaya, A. (2022) Rol oficialnoj politiki pamyati v processe samoidentifikacii gosudarstv v XXI veke: pravovoe izmerenie [The role of official memory policy in the process of self-identification of states in the 21st century: legal dimension. *Forensic specialist*]. *Kriminalist*. № 4. [in Russian]
13. Dorskaya, A., Dorskij, A. (2020) Memorialnye zakony kak instrument legitimacii vlasti [Memorial laws as a tool for legitimizing power. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 1. [in Russian]
14. Dorskij, A., Chernogor, N. (2019) Vtoraya mirovaya vojna kak socialnaya travma: sravnitelnyj analiz rossijskogo i francuzskogo zakonodatelstva [The Second World War as a social trauma: a comparative analysis of Russian and French legislation. *Bulletin of St. Petersburg University. Series: Law*]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya: Pravo*. № 2. [in Russian]
15. Dyachenko, A. (2020) Obosnovannost kriminalizacii reabilitacii nacizma v svete ogranicheniya prava na svobodu slova [The validity of the criminalization of the rehabilitation of Nazism in the light of restrictions on the right to freedom of speech. *Issues of Russian justice*]. *Voprosy rossijskoj yusticii*. № 9. [in Russian]
16. Egorova, N. (2015) Reabilitaciya nacizma: ugolovno-pravovoj analiz [Rehabilitation of Nazism: criminal legal analysis. *Criminological journal of the Baikal State University of Economics and*

- Law]. *Kriminologicheskij zhurnal Bajkalskogo gosudarstvennogo universiteta ekonomiki i prava*. Т. 9, № 3. [in Russian]
17. Gavrilov, D., Gavrilova, V. (2022) Pravovye osnovy gosudarstvennoj politiki pamyati v Rossijskoj Federacii [Legal foundations of state memory policy in the Russian Federation. *Bulletin of the Volgograd Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Volgogradskoj Akademii MVD Rossii*. № 1. [in Russian]
 18. Golovashina, O. (2021) Pole bitvy – pamyat: memorialnoe zakonodatelstvo na postsovetском prostranstve [Battlefield – memory: memorial legislation in the post-Soviet space. *Law: history and modernity*]. *Pravo: istoriya i sovremennost*. № 2. [in Russian]
 19. Gribanov, E., Yablonskij, I. (2017) Ugolovnaya otvetstvennost za reabilitaciyu nacizma: istoriko-pravovye osnovaniya i harakteristika [Criminal liability for the rehabilitation of Nazism: historical and legal grounds and characteristics. *Society and law*]. *Obshestvo i pravo*. № 1. [in Russian]
 20. Hardel, R. (2021) Istorychna polityka Rosijskoyi Federaciyi yak zagroza nacionalnij bezpeci Ukrayiny [Historical policy of the Russian Federation as a threat to the national security of Ukraine. *Military Science Newsletter*]. *Vijskovo-naukovij visnik*. № 36. [in Ukrainian]
 21. Ivashevskij, S. (2022) Realizaciya memorialnogo zakonodatelstva v rossijskom obrazovanii [Implementation of memorial legislation in Russian education. *Bulletin of the Nizhny Novgorod Institute of Management*]. *Vestnik Nizhegorodskogo instituta upravleniya*. № 1. [in Russian]
 22. Khapaeva D. Triumphant memory of the perpetrators: Putin’s politics of re-Stalinization. *Communist and Post-Communist Studies*. University of California (Oakland), 2016. Vol. 49, no. 1.
 23. Kibalnik, A., Ivanov, A. (2015) Ugolovnaya otvetstvennost za reabilitaciyu nacizma (ch. 1, 2 st. 354.1 UK RF) [Criminal liability for the rehabilitation of Nazism (Parts 1, 2 of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation). *Criminal law*]. *Ugolovnoe pravo*. № 4. [in Russian]
 24. Koposov N. Populism and Memory: Legislation of the Past in Poland, Ukraine, and Russia. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2022. Vol. 36, № 1.
 25. Koposov, N. (2011) Pamyat strogogo rezhima: istoriya i politika v Rossii [High Security Memory: History and Politics in Russia]. Moskva: NLO [in Russian]
 26. Koposov, N. (2014) Pamyat v zakone [Memory is in law. *Russian magazine*]. *Russkij zhurnal*. Retrieved from: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Pamyat-v-zakone>. [in Russian]
 27. Koposov, N. (2018) O novom polskom «memorialnom zakone» [About the new Polish “memorial law”. *Portal “Gefter”*]. *Portal «Gefter»*. Retrieved from: <https://gefter.ru/archive/24048>. [in Russian]
 28. Kozhevina, M. (2021) Realizaciya stati 67.1 Konstitucii Rossijskoj Federacii v kontekste nauchnogo istoriko-pravovogo opyta [Implementation of Article 67.1 of the Constitution of the Russian Federation in the context of scientific historical and legal experience. *Law Enforcement*]. *Pravoprimerenie*. № 3. [in Russian]
 29. Krivoruchenko, V. (2012) Borba s falsifikaciej istorii na postsovetском prostranstve: istoriya ili politika? [The fight against falsification of history in the post-Soviet space: history or politics? *Bulletin of RUDN University. Series: History of Russia*]. *Vestnik RUDN. Seriya: Istoriya Rossii*. № 4. [in Russian]
 30. Kulikova, S., Kirnosov, I. (2022) Ohrana istoricheskoy pamyati kak institut konstitucionnogo prava: rossijskij i zarubezhnyj opyt [Protection of historical memory as an institution of constitutional law: Russian and foreign experience. *News of Saratov University. New episode. Series: Economics. Control. Law*]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya: Ekonomika. Upravlenie. Pravo*. Т. 22, vyp. 1. [in Russian]
 31. Kurilla, I. (2014) Zakon o «reabilitacii nacizma». Ego smysl i ozhidaemye posledstviya [Law on the “rehabilitation of Nazism”. Its meaning and expected consequences]. *PONARS Eurasia*. Retrieved from: <https://www.ponarseurasia.org/7240>. [in Russian]
 32. Kurilla, I. (2021) Istoriya kak yazyk politiki [History as the language of politics. *New Past*]. *Novoe Proshloe*. № 1. [in Russian]
 33. Kurilla, I. (2022) Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu [The battle for the past. How politics changes history]. Moskva: Alpina Publisher [in Russian]
 34. Laruelle M. Negotiating History. Memory Wars in the Near Abroad and Pro-Kremlin Youth Movements. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. Washington, 2011. Vol. 19, no. 3.

35. Levandovskaya, M. (2018) Reabilitaciya nacizma kak prestuplenie [Rehabilitation of Nazism as a crime. *Bulletin of the University named after O.E. Kutafina (MSAL)*]. *Vestnik Universiteta imeni O.E. Kutafina (MGYuA)*. № 12. [in Russian]
36. Livcov, V., Pozhidaev, A. (2017) Problema falsifikacii istorii v kontekste realizacii gosudarstvennoj politiki sohraneniya istoriko-kulturnogo naslediya [The problem of falsification of history in the context of the implementation of the state policy of preserving historical and cultural heritage. *Bulletin of the Volga Region Institute of Management*]. *Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya*. № 5. [in Russian]
37. Maksimova, M., Nazmutdinova, D. (2018) Reabilitaciya nacizma: prichiny problem prakticheskogo primeneniya stati 354.1 UK RF [Rehabilitation of Nazism: causes of problems in the practical application of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation. *Science Week of SPbPU*]. *Nedelya nauki SPbPU: sbornik trudov nauchnoj konferencii*. Sankt-Peterburg. [in Russian]
38. Mälksoo M. The Politics of Becoming European: A Study of Polish and Baltic Post-Cold Security Imaginaries. London: Routledge, 2010.
39. Maraeva, A. (2018) Istoriya stanovleniya zakonodatelstva ob otvetstvennosti za reabilitaciyu nacizma v Rossijskoj Federacii [History of the formation of legislation on responsibility for the rehabilitation of Nazism in the Russian Federation. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. № 6. [in Russian]
40. Maraeva, A. (2019) Voprosy tolkovaniya termina «reabilitaciya nacizma» primenitelno k st. 354.1 UK RF [Questions of interpretation of the term “rehabilitation of Nazism” in relation to Art. 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii*. № 4. [in Russian]
41. Matusевич, O. (2014) Memorialnoe zakonodatelstvo: genesis i protivorechiya [Memorial legislation: genesis and contradictions. *Proceedings of BSTU*]. *Trudy BGTU*. Minsk. № 5 [in Russian]
42. Meretukov, A. (2017) Aktualnye problemy protivodejstviya reabilitacii nacizma [Current problems of counteracting the rehabilitation of Nazism. *Scientific journal of KubSAU*]. *Nauchnyj zhurnal KubGAU*. № 10. [in Russian]
43. Miller, A. (2016) Politika pamyati v Rossii. Rol negosudarstvennyh agentov [The politics of memory in Russia. The role of non-state agents. *History, memory, politics* / ord. by G. Kasyanov, O. Gaidai]. *Istoriya, pam'yat, politika* / uporyad. G. Kasyanov, O. Gajdaj. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayini NANU [in Russian]
44. Misrokov, T., Teppee, A. (2022) Deyatel'nost organov vnutrennih del Rossijskoj Federacii po zashite istoricheskoy pamyati i protivodejstviyu popytкам falsifikacii istorii Rossii [Activities of the internal affairs bodies of the Russian Federation to protect historical memory and counter attempts to falsify the history of Russia. *Law and management*]. *Pravo i upravlenie*. № 9. [in Russian]
45. Moskalev, G. (2022) Ohrana istoricheskoy pravdy: novaya zadacha rossijskogo prava [Protection of historical truth: a new task of Russian law. *Journal of the Siberian Federal University. Humanitarian sciences*]. *Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki*. № 8. [in Russian]
46. Osipov, M. (2014) O nekotoryh problemah ispolzovaniya ugovovno-pravovoj tehniky na primere stati 354.1 UK RF «Reabilitaciya nacizma» [On some problems of using criminal law techniques using the example of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation “Rehabilitation of Nazism”. *Legal science*]. *Yuridicheskaya nauka*. № 2. [in Russian]
47. Rossiya: prestupleniya protiv istorii: doklad Mezhdunarodnoj federacii za prava cheloveka (FIDH) (2021) [Russia: crimes against history: report of the International Federation for Human Rights (FIDH)]. [in Russian]
48. Rozhneva, S. (2018) Politika Prezidenta RF kak faktor transformacii istoricheskoy pamyati ob Oktyabrskoj revolyucii 1917 goda v sovremennoj Rossii [The policy of the President of the Russian Federation as a factor in the transformation of the historical memory of the October Revolution of 1917 in modern Russia. *20th century and Russia: society, reforms, revolutions*]. *XX vek i Rossiya: obshchestvo, reformy, revolyucii*. Vyp. 6. Samara. [in Russian]
49. Ryzhov, P. (2018) Ugolovnaya otvetstvennost za proyavleniya fashizma i nacizma v Rossijskoj Federacii [Criminal liability for manifestations of fascism and Nazism in the Russian Federation. *Gaps in Russian legislation*]. *Probely v rossijskom zakonodatelstve*. № 3. [in Russian]

50. Semennikov, A., Zadorozhnaya, I. (2021) Memorialnoe zakonodatelstvo Rossii: teoriya i praktika [Memorial legislation of Russia: theory and practice. *Bulletin of military law*]. *Vestnik voennogo prava*. № 2. [in Russian]
51. Skorobogatov, A., Skorobogatova, A. (2022) Memorialnoe zakonodatelstvo kak sredstvo konstruirovaniya rossijskoj grazhdanskoj identichnosti [Memorial legislation as a means of constructing Russian civil identity. *Global conflict and the contours of a new world order*]. *Globalnyj konflikt i kontury novogo mirovogo poryadka*. Sankt-Peterburg: SPbGUP. [in Russian]
52. Soroka G. Combative Pasts: The Politics of History in Postcommunist Europe. *New Eastern Europe*. 2017. № 1 (XXV).
53. Soroka, G. The Politics of the Past: Polish-Soviet and Polish-Russian Efforts at Historical Reconciliation. *Problems of Post-Communism*. 2021. doi: 10.1080/10758216.2020.1844023.
54. Spiridonova, O. (2017) O chetkosti priznakov rehabilitacii nacizma (ch. 3 st. 354.1 UK RF) v kontekste praktiki ih primeneniya [On the clarity of the signs of rehabilitation of Nazism (Part 3 of Article 354.1 of the Criminal Code of the Russian Federation) in the context of the practice of their application. *Current problems of criminal law at the present stage (issues of differentiation of responsibility and legislative technique)*]. *Aktualnye problemy ugolovnogogo prava na sovremennom etape (voprosy differenciacii otvetstvennosti i zakonodatelnoj tehniki)*. № 6. [in Russian]
55. Shamsunov, S. H. (2022) Ugolovno-pravovaya ohrana istoricheskoy pamyati narodov Rossijskoj Federacii o sobytyah Vtoroj mirovoj i Velikoj otechestvennoj vojn: opyt sociologicheskogo issledovaniya [Criminal legal protection of the historical memory of the peoples of the Russian Federation about the events of the Second World War and the Great Patriotic War: experience of sociological research. *Penitentiary science*]. *Penitenciarnaya nauka*. T. 16, № 2. [in Russian]
56. Sheveleva, K., Chestnov, N. (2022) O protivodejstvii falsifikacii istorii Velikoj Otechestvennoj vojny: pravovoj aspekt [On countering the falsification of the history of the Great Patriotic War: legal aspect. *Legal order: history, theory, practice*]. *Pravoporyadok: istoriya, teoriya, praktika*. № 3. [in Russian]
57. Verdihanova, A., Golubkova, N. (2022) Reabilitaciya nacizma i rasprostranenie neonacistских vzglyadov kak formy ekstremistskoj deyatel'nosti v sovremennyh usloviyah [Rehabilitation of Nazism and the spread of neo-Nazi views as a form of extremist activity in modern conditions. *Electronic scientific journal "Science. Society. State"*]. *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «Nauka. Obshestvo. Gosudarstvo»*. T. 10, № 4. [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.12.2023

